

Мирослав Янакиев

БЪЛГАРСКИТЕ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ, С КОИТО СЕ СЪОБЩАВА ЗА МИНАЛИ СЪБИТИЯ, И НАЧИНИТЕ ЗА ПРЕВЕЖДАНЕ НА РУСКОТО „ПРОШЕДШЕЕ ВРЕМЯ“*

Важна съвместна задача на обучението по български и по руски език е да се подготви ученикът точно да превежда от руски на български. За да се реши тази задача, нужно е преди всичко да се изучи съпоставително лексикалното и фразеологичното богатство на двата езика. Резултатите от това изучаване са различните руско-български и българо-руски речници. Но всеки, който е превеждал от руски на български или обратно, знае, че речниците не са достатъчни, за да се постигне добър превод. Нужно е да се изучат съпоставително и граматическите системи на двата езика. В тази насока е направено у нас твърде малко. Ние не разполагаме със съпоставителна руско-българска граматика, в която точно, научно да се установяват съответствията между граматическите особености на руския и на българския език с оглед на превода от руски на български и затова в учебниците по руски език, предназначени за българи, или изобщо не се говори за българските преводи на руските граматически особености, или пък се дават практически неизползуваеми, най-общии препоръки.¹

Наистина през 1956 година в Москва излезе прекрасният „Очерк болгарской грамматики“ на професор Ю. С. Маслов², а през 1959 година се появи голям том със задълбочени изследвания на петима съветски езиковеди върху важни особености на българската граматическа система, изследвания, в които естествено се разглеждат тези особености и с оглед на руските им съответствия³, но направеното в Съветския съюз не е популяризирано у нас, а и не е достатъчно. Настоящата статия има за цел да разгледа съпоставително

* В сп. *Български език и литература*, 1962, № 2, с. 3–10.

- 1 Така например в учебника по руски език за V клас на общообразователните трудово-политехнически училища (съставители: Д. Минчева, Е. Матова и И. Кондева) за формите на руското „прошедшее время“ се казва, че се превеждат „различными формами прошедших времен согласно смыслу предложения“ (с. 60), което нито е точно, нито е ясно, за да бъде практически полезно.
- 2 Вж. рецензия на тази книга от Ст. Стоянов в „Списание на Българската академия на науките“, 1960, кн. 3, с. 112–118.
- 3 *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва 1959, 438 страници. Изследванията, поместени в книгата, са следните: Е. В. Чешко. Падежи и предлоги в современном болгарском литературном языке (с. 5–99); Е. А. Захаревич. Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке (с. 100–156); Ю. С. Маслов. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление) (с. 157–312); Е. И. Дёмина. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке (с. 313–378); М. Г. Рожновская. Безличные предложения в современном болгарском литературном языке (с. 379–432).

българските глаголни форми, с които се съобщава за минали събития, и формите на руското „прошедшее время“, като се използват споменатите съветски изследвания (главно на Ю. С. Маслов) с оглед да се постигне повече конкретност и точност при обучението в правилно превеждане на руските форми за минало време.

За да се установи кога с каква българска глаголна форма трябва да се превежда една руска форма за „прошедшее время“, трябва да се определят условията, при които българинът прибегва към една или друга глаголна форма, или, както често неточно казват, трябва да се определят „значенията“ на българските глаголни форми. Тук не е възможно да се прави подробна критика на съществуващите слабости в описанията на тези условия из българските граматически ръководства. Това би усложнило и удължило изложението. Целта е да се постигне максимално компактно, практически удобно ръководство за учителя, чиято обосновка може да се намери в посочените по-горе работи, както и в цитираната в тях литература.

Условията, които определят избора на една или друга форма за разказване на минали събития в българския език, може да се разделят на две групи. Условията от първата група определят „времето“ на избраните форми и затова удобно название за тях е ’темпорални условия’. Условията от втората група определят „наклонението“ на избраните форми и затова ще бъдат наричани ’модални условия’. Темпоралните и модалните условия по съвкупност определят, разбира се, само „времето“ и „наклонението“ на глаголната форма, без да засягат други нейни характеристики – „лице“, „число“, „начин на действието“⁴. Поради това тук тези други характеристики на глаголните форми няма да се вземат под внимание. По същество и „видът“ на глаголната форма в българския език не зависи от ’темпоралните’ и ’модалните’ условия, определящи са само „времето“ и „наклонението“ ѝ, но тъй като изборът на подходящ български превод за една руска глаголна форма практически се улеснява, ако се държи сметка и за „вида“ ѝ, тук заедно с ’темпоралните’ условия, определящи „времето“ на глаголната форма, ще бъдат описвани и условията, определящи „вида (=аспекта)“ ѝ, та практически удобно ще бъде да се говори общо за ’аспектно-темпорални условия’, определящи „вида“ и „времето“ на глаголната форма.⁵

4 „Начин на действието“ отговаря на руското „способ действия“ (срв. Ю. С. Маслов, Глагольный вид..., с. 184–202) и трябва строго да се разграничава от „вида“ на глагола. По „начин на действието“ глаголните форми биват „начинателни“, „многократни“ и т. н., докато по „вид“ те биват само „свършени“ и „несвършени“.

5 Ю. Маслов (Глагольный вид..., с. 162–163) излага и теоретически съображения, които подтикват разликите в „значенията“ на формите за „минало свършено“, „минало несвършено“, „минало неопределено“ и „минало предварително време“ да се характеризират не

И така, какви са 'аспектно-темпоралните' и 'модалните' условия, при наличието на които българинът прибягва към всяка от глаголните форми, използвани като преводи на руското „прошедшее время“?⁶

Към форма за „минало свършено време изявително (или по-точно 'изявително свидетелско') наклонение на глагол от свършен вид“ българинът прибягва, когато са налице следните условия:

1) действието, изразено с глаголната основа, е прекратено в определен минал момент⁷ ('темпорално условие');

2) в същия момент действието е и приключено ('аспектно условие');

3) съобщаващият е бил свидетел на действието ('модално условие').

Пример: Иван написа писмото преди половин час (= съобщаващият е свидетел, че писането на писмото е прекратено и приключено преди половин час).

Трябва да се подчертае, че формата за „минало свършено време“ винаги ориентира действието към определен момент в миналото, т. е. „минало свършено време“ не е ориентирано само към „момента на говоренето“ и следователно не е „основно минало време“, както го определят в нашите граматически ръководства.⁸ Българинът не може да си послужи с форма за „минало свършено време“, ако не си мисли за определен минал момент (или по-точно: за определен период в миналото). Колкото и да е близък до момента на говоренето, този момент никога не съвпада с него.

Следователно, за да бъде преведена една руска глаголна форма за „прошедшее время“ с българска форма за „минало свършено време изявително 'свидетелско' наклонение на глагол от свършен вид“, трябва руският текст да осведомява българина, че са изпълнени трите посочени по-горе условия. Ако в руския текст не се съдържат сведения дали е изпълнено някое от тези условия, преводът на руската форма за „прошедшее время“ с

като разлики по „време“, а като разлики по „вид в широк смисъл“. Тези съображения заслужават сериозно внимание, но оценяването им не е задача на настоящата статия.

6 За да се приложи по-лесно казаното тук в преподаването, ще бъдат използвани най-често традиционните названия на глаголните форми, въпреки че тези названия са незадоволителни. Само в редки случаи ще се добавят в скоби и единични кавички нови термини, по-удобни както от теоретическо, така и от практическо гледище.

7 Вместо „в определен минал момент“ по-точно е да се каже „в момент от определен период в миналото“. Срв. И. К. Бунина. Система времен старославянского глагола. Москва, 1959, с. 23. В преподаването обаче това уточнение едва ли е оправдано, като се има пред вид усложняването на формулировките.

8 Срв. Ц. Младенов. Миналите времена в Брезнишкия говор. Статии и материали по българска диалектология, вып. 9. (Москва, 1959,) с. 19; също М. А. Леонидова. Употребление временных и видовых форм в русских переводах И. Вазова (прошедшие времена). Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, LIV, 1 (1959/60), с. 117 и 118.

форма на българското „минало свършено време изявително 'свидетелско' наклонение на глагол от свършен вид“ става само възможен, но не и задължителен. Тази особеност на преводаческата работа не бива да се забравя от преподавателя, когато обучава учениците в превод. В такива случаи често едни ученици предлагат един превод, други друг и учителят не трябва просто да обяви едните за превеждащи правилно, а другите за превеждащи погрешно. Налага се учителят да обясни, че всеки от предлаганите преводи е възможен поради неопределеността на руската глаголна форма и контекста ѝ, като същевременно покаже разликата в смисъла на предлаганите преводи.

Един пример ще поясни казаното. Когато се превежда четивото „Шура Чекалин“ (с. 67 от учебника по руски език за V клас на общообразователните трудово-политехнически училища), учениците обикновено се колебаят дали да преведат. „Шура не испугался“ с „Шура не се изплаши“ или с „Шура не се изплашил“. Учителят не бива, както често става, просто да каже „Правилно е 'не се изплаши', а не 'не се изплашил'“. Той трябва да обясни, че от цялото руско четиво не става ясно дали разказвачът е бил свидетел на разказваните случки и затова колебанията са напълно основателни, т. е. не е ясно изпълнено ли е 'модалното условие' което е необходимо, за да се избере за превод на руското „не испугался“ българска форма „за минало свършено време изявително 'свидетелско' наклонение на глагол от свършен вид“. След това трябва да се обърне внимание, че преводът „не се изплаши“ ни задължава да си представяме разказвача като 'свидетел' на събитието, а формата „не се изплашил“ ни задължава да си представяме разказвача като човек, който не е бил свидетел на събитието. Направят ли се после упражнения за превод на цялото четиво при предположения, че разказвачът е партизанин от отряда на Шура, съелянин на Шура и най-сетне журналист (който не е свидетел на разказваните събития изцяло), в съзнанието на учениците разликата между 'свидетелските' и „преизказните ('несвидетелските')“ български глаголни форми ще бъде по-добре усвоена, отколкото с дълги абстрактни разяснения. При това учениците чрез подобни вариации на превода ще разберат и нуждата добре да се усвоят „значенията“ на българските глаголни форми – подпомага се по такъв начин обучението и по български език.

Наред с разгледаните откъм „значението“ си форми за „минало свършено време изявително 'свидетелско' наклонение на глаголи от свършен вид“ в преводите от руски най-често се използват форми за „минало несвършено време изявително 'свидетелско'

наклонение на глаголи от несвършен вид“. За да прибегне към тях българинът, налице трябва да са следните условия:

1) действието, изразено с глаголната основа, да не е прекратено в определен минал момент (’темпорално условие’);

2) действието, като последица от наличието на първото условие, в същия момент да не е приключено (’аспектно условие’);

3) действието да е пряко засвидетелствувано от съобщаващия (’модално условие’).

Пример: Иван пишеше писмото преди половин час (= съобщаващият свидетелствува, че писането на писмото преди половин час още не е било прекратено и поради това естествено не е било и приключено).

Руският текст обикновено дава указания за наличието на първите две условия, а третото условие (’модалното’) най-често се установява по посочения по-горе начин и за съседни глаголни форми, ако в текста не е определено дали е налице. Поради това колебанията на учениците, доколкото се наблюдават изобщо, се дължат на грешки при определяне „вида“ на руската глаголна форма за „прошедшее время“. Така например при превеждане на урока „Тимуровцы“ (с. 59 от споменатия по-горе учебник за V клас) учениците редовно превеждат „Юрий наносил дров в кухню“ или с „Юрий нанес дървата в кухнята“, или (при уговорка, че разказвачът не е бил свидетел на разказваното) с „Юрий нанесъл дървата в кухнята“ вместо с правилното „Юрий нанасяше дърва в кухнята“ (или съответно „нанасял“), защото не съобразяват, че „наносил“ е форма на глагола „наносить“, съответстващ на българския глагол „нанасям“ (несвършен вид), а не на глагола „нанести“, съответстващ на българския глагол „нанеса“ (свършен вид). Наистина петокласниците още не са учили за „вид“ на глагола, та на тях може да се каже само, че вместо с форма на глагола „нанеса“ трябва да си послужат с форма на глагола „нанасям“, но това ще бъде достатъчно да поправят грешката си. При подобни грешки на ученици от по-горните класове, разбира се, ще трябва да се обясни връзката им с „вида“: формите за „прошедшее время“ на глаголи „от несвършен вид“ най-често на български се превеждат с „минало несвършено време“, а формите за „прошедшее время“ на глаголи „от свършен вид“ обикновено се превеждат с „минало свършено време“ и затова, сбърка ли се „видът“ на руската глаголна форма, обърква се почти винаги и „времето“ при превода ѝ.

При първа възможност обаче трябва да се внесат очакваните (подказвани от думите „най-често“ и „обикновено“) уточнения в горното правило. Те засягат преди всичко случаите, когато или форма за „прошедшее время“ на глагол от „несвършен вид“ изиск-

ва на български превод с форма за „минало свършено време“, или форма за „прошедшее время“ на глагол от „свършен вид“ изисква на български превод с форма за „минало предварително време“. Тези случаи все пак не са малко и за да стане ясно кога е уместен превод с форма за „минало свършено време на глагол от несвършен вид“ или с форма за „минало предварително време на глагол от свършен вид“, трябва да се установи кога българинът прибягва към такива форми.

Към форма за „минало свършено време изявително ’свидетелско’ наклонение на глагол от несвършен вид“ българинът прибягва, когато са налице следните условия:

1) действието, изразено с глаголната основа, е прекратено в определен минал момент (’темпорално условие’);

2) действието, изразено с глаголната основа, не се определя в рамките на изречението, чието сказуемо е глаголната форма, нито като приключено, нито като неприключено⁹ (’аспектно условие’);

3) съобщаващият е бил свидетел на действието (’модално условие’).

Пример: Иван писа писмото до преди половин час (= съобщаващият свидетелства, че писането е прекратено преди половин час, без да определя в момента на прекратяването дали е било и приключено, или не). Че действително прекратяването на действието не бива да се смесва с приключването му, личи от възможността да продължим даденото по-горе изречение по следните три начина: Иван писа писмото до преди половин час, но не знам дали успя да го довърши; Иван писа писмото до преди половин час, но не успя да го довърши; Иван писа писмото до преди половин час, но все пак успя да го довърши.

Какво трябва да съдържа контекстът на една превеждана руска форма за „прошедшее время“, за да се наложи да бъде преведена с „минало свършено време на глагол от несвършен вид“? Нужно е в контекста да се съдържат думи, които да подсказват, че действието е било прекратено в определен минал момент. Срв. „Наша избушка тонула в снежных сугробах до конца весны“ (превеждано с „минало свършено време“: „Нашата къщурка тъна в снежните преспи до края на пролетта“) и „Наша избушка тонула в снежных сугробах, когда мы приехали в деревню“ (превеждано с „минало несвършено време“: „Нашата къщурка тънеше в снежни преспи, когато пристигнахме в селото“). В първия израз предлогът „до“ превръща мо-

9 Ю. Маслов (Глагольный вид..., по-специално с. 310–311) доказва, че в българския език, както и в руския език, и в останалите славянски езици глаголите „от несвършен вид“ се характеризират с липса на информация за „завършеността“ („целостността“, „приключеността“) на действието, а не с наличие на информация за „незавършеност“ („неприключеност“) на действието.

мента „конец весны“ в момент, когато се прекратява „тъненето“, т. е. налице е ’темпоралното условие’, изискващо да се използва на български форма за „минало свършено време“. Във втория израз „обстоятелственото изречение за време“ фиксира минал момент, в който „тъненето“ не е било прекратено – от тук и „миналото несвършено време“ в българския превод. За израза (от „Шура Чекалин“) „Там они долго допрашивали его, били и мучили, но герой молчал“ контекстът налага в съзнанието на българина впечатлението, че „разпитите, побоите и мъченията“ са били прекратени – в следващото изречение се съобщава, че Шура е бил екзекутиран, и този факт определя „миналото свършено време“ в превода. Само „молчал“ не може да се преведе с „минало свършено време“, защото периодът на „мълченето“ надхвърля рамките на времето, през което Шура е бил „разпитван, бит и измъчван“, т. е. чрез тези действия се фиксира минал момент (период), по време на който „мълченето“ не е било прекратено. Така се обосновава по безспорен начин „миналото несвършено време“ като превод на „молчал“.

Към форма за „минало предварително време изявително ’свидетелско’ наклонение на глагол от свършен вид“ в българския език се прибъгва, когато са налице следните условия:

- 1) действието, изразено с глаголната основа, е прекратено преди определен минал момент (’темпорално условие’);
- 2) действието е и приключено в момента на прекратяването си (’аспектно условие’);
- 3) съобщаващият е свидетел на състоянието, настъпило като резултат от действието, изразено с глаголната основа (’модално условие’).

Пример: Иван беше написал писмото преди половин час (при „логическо ударение“ върху „написал“ = съобщаващият свидетелствува, че в момента „преди половин час“ е било налице състоянието, настъпило в резултат от предварително извършеното, т. е. прекратено и приключено, „написване на писмото“).

Трябва да се обърне внимание, че когато „логическото ударение“ пада не върху Л-причастията, участващо във формата за „минало предварително време“, а върху стоящо край нея „обстоятелство за време“, с това „обстоятелствено пояснение“ се означава не моментът, преди който е извършено действието, т. е. не „ориентационният момент на резултата от действието“, а моментът, в който е извършено действието. Така например в изречението „Иван беше написал писмото (още) преди половин час“, изговорено с „логическо ударение“ върху „половин“, „обстоятелственото пояснение“ „преди половин час“ уточнява вече не момента, преди който е било написано писмото, а момента, в който е завършено

написването на писмото. В такива случаи „ориентационен момент за настъпилото след действието състояние“ си има, но той трябва да се търси в по-широк, излизащ извън рамките на едно изречение, контекст.¹⁰

Тази особеност, която впрочем става напълно понятна, като се вземе пред вид „сложността“ на формите за „минало предварително време“ (спомогателният глагол и Л-причастието могат да си имат отделни ориентационни моменти) затруднява в практиката определянето на случаите, при които руска форма за „прошедшее время“ трябва да се преведе на български с форма за „минало предварително време“. Безспорно форма за „минало предварително време“ трябва да стои срещу „приладил“ в българския превод на израза от Гоголевите „Мертвые души“: „На одном столе стоял даже сломанный стул и, рядом с ним, часы с остановившимся маятником, к которому паук уже приладил паутину.“ Тук „стъкмяването“ на паяжината се отнася явно към период много по-ранен от времето, когато Чичиков посещава Плюшкин, и затова „миналото предварително време“ е единствено възможно в българския превод. Друг е обаче случаят с превода на „перетащили“ в следния откъс от „Капитанская дочка“ на Пушкин: „Мы пошли на вал. Там уже толпились все жители крепости. Гарнизон стоял в ружье. Пушку туда перетащили накануне.“ Тук край „перетащили“ стои „логически“ акцентуваното „накануне“ което съобщава не за момента, преди който е станало домъкването на топа, а за момента на самото домъкване. Ако българинът реши да не мисли, когато превежда „перетащили“, за ориентационния момент, фиксиран от предходните изречения, преводът ще бъде формата за „минало свършено време“ ’домъкнаха’, но ако държим да напомним, че „накануне“ насочва вниманието към период, по-ранен от времето, когато на насипа се тълпят жителите на крепостта, ще си послужим с форма за „минало предварително време“ – „бяха домъкнали“.

Сравнително рядко се случва форма за „минало предварително време на глагол от несвършен вид“ да бъде превод на руска форма за „прошедшее время“. Поради това тук ще бъдат посочени само условията, при наличието на които българинът прибегва към такива форми. Те са следните:

1) действието, изразено с глаголната основа, се е извършвало преди определен минал момент, без да се уточнява, продължава

¹⁰ На пропуската да се регистрира в българските граматически ръководства тази „граматическа“ функция на „логическото“ ударение се дължи очевидната за българина безуспешност на опитите, направени от съветската славистка В. В. Бородич да оспори начина, по който се определя значението на „миналото предварително време“ в учебниците по българска граматика. Вж. В. В. Бородич. За функциите на минало предварително време в съвременния български език. Сп. Български език, 1957, кн. 5, с. 430–451.

ли да се извършва то и по-късно – съществено е само, че в определения минал момент е налице състояние, настъпило като резултат от извършването се преди този момент действие (’темпорално условие’);

2) действието може да не е приключено (макар че може и да е приключено) в ориентационния минал момент (’аспектно условие’);

3) съобщаващият е свидетел на състоянието, настъпило като резултат от действието, което е изразено с глаголната основа (’модално условие’).

Пример: Иван беше писал писмото до сутринта (с „логическо ударение“ върху „сутринта“ – „логическо ударение“ върху друга дума от групата на сказуемото невъзможно = съобщаващият свидетелствува, че „сутринта“ е било налице състоянието, настъпило като резултат от извършването на „писането“ до този момент, без да се съобщава продължава ли „писането“).

Макар че формите за „минало предварително време на глаголи от „несвършен вид“ се срещат рядко като възможни преводи на руските форми за „прошедшее время“, за тяхното значение трябва да се говори тук, защото чрез него сравнително по-лесно може да се стигне до точното разбиране на значението, което имат в българския език днес така наречените „форми за минало неопределено време“. Тези глаголни форми се използват по два различни начина като превод на руското „прошедшее время“.

В първо лице имат значение, аналогично със значението на формите за „минало предварително време“, като ориентират означаваното състояние не към определен минал момент, а към момента на говоренето, и се използват почти изключително с отрицателната частица „не“. Срв. „Не съм написал писмото“ (= съобщаващият твърди, че в момента на говоренето е налице отрицанието на състоянието, което би настъпило като резултат от „написването“ на писмото).

Формите на „миналото неопределено време“ за второ, и трето лице се използват обикновено днес като форми на едно наклонение, сродно с „преизказното“ по това, че и то е „несвидетелско“ (при това по-безусловно „несвидетелско“!), но различаващо се от него по това, че българинът го използва, когато иска да подчертае, че е стигнал по пътя на умозаключението до ’несвидетелска’ увереност в извършеността на съобщаваните действия. Без да се влиза в подробности, трябва да се обърне внимание, че формите на това наклонение, което би могло удобно да се нарича ’умозаключително несвидетелско наклонение’, се отличават от формите на „преизказното“ наклонение по наличието на „е“ (съответно „са“) в трето лице и са крайно необходими, когато се превеждат от

руски научни исторически съчинения, каквито са например биографиите на политически дейци и писатели. Така например изразът „Ленин завещал нам дружно жить“: може да бъде преведен само с помощта на умозаключителна несвидетелска глаголна форма: „Ленин ни е завещал дружно да живеем“. Че се касае именно за форми на особено наклонение, а не за форми на „минало неопределено време“, личи от възможността „е“ (съответно „са“) да се прибавя към всички третолични форми на „преизказното наклонение“.

Така например правилният превод на изречения „При крепостном строе не могли правильно развиваться ни промышленность, ни сельское хозяйство, ни торговля“ ще съдържа формата „не са могли“, която „темпорално“ е явно форма за „минало несвършено време“ и същевременно е „несвидетелска“ (’умозаключителна’), без да е „преизказана“.

Най-сетне трябва да се обърне внимание и на все повече разширяващата се напоследък в практиката на нашите преводачи употреба на форми за „сегашно време“ като преводи на руското „прошедшее время“ пак в исторически съчинения (главно биографии). Срв. „Школьное образование Пушкин получил в лицее в Царском селе“, където „получил“ се превежда обикновено с „получава“; или „В 1905-ом году Ленин писал“, преведено вече винаги „В 1905 год. Ленин пише“. Характерно е при това, че в научните исторически съчинения формите за „сегашно време“ се използват за превод на руското „прошедшее время“ само когато е ясно, че авторът не е бил свидетел на съобщаваните събития и особено когато е ясно, че не е даже и техен съвременник. Това дава достатъчно основания да се предположи оформянето на нови ’несвидетелски’ форми в съвременния книжовен език, за които обаче би могло да се говори в друга статия.

И така, прегледът на възможните преводи на руските форми за „прошедшее время“ показва, че точното запознаване със значението на всяка от българските глаголни форми, с които се съобщава за минали събития, открива както пред учениците, така и пред учителя широки перспективи за доброкачествено обучение и по руски език, и по български език.